

KURUC GAZDASÁG, KURUC HÁBORÚ

Bánkúti Imre

A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái 1703–1711

Bp. 1991. Akadémiai Kiadó.

Rendi-függetlenségi mozgalmaink történetével kapcsolatban még ma is elmondható, hogy ezek politikai, katonai, de még társadalomtörténete is messze jobban feldolgozott és ismert területnek számít, mint akár ideológia-, akár gazdaságtörténete. Nem kivétel e megállapítás alól a II. Rákóczi Ferenc vezette kuruc függetlenségi háború sem. Pedig az 1703 nyarán kibontakozó felkelésnek az első pillanattól kezdve egyszerre kellett katonai, politikai kihívásoknak megfelelnie, és gazdasági feladatokat megoldania. Mindennek ellenére kisebb, pusztán problémafelvető kísérletek után csak századunk elején jelent meg az első összefoglalás a Rákóczi-felkelés gazdasági helyzetéről, s a mai napig tulajdonképpen mindössze két monográfiával rendelkezünk e térről, ám ezek sem a kérdéskör egészét felölelő vállalkozások (Takács János a szabadságharc pénz- és adóügyeit, Heckenast Gusztáv a fegyver- és lőszergyártást dolgozta fel).

Az elmondottak alapján nem szükséges tovább bizonyítani, hogy Bánkúti Imre könyve régóta meglevő hiányt pótol. Még akkor is így van ez, ha az utóbbi időben – jórészt éppen a szerző munkásságának jóvoltából – megszorodtak az e témával foglalkozó tanulmányok. Ezek azonban vázlatos ismertetésnél, figyelemorientálásnál többet ritkán nyújtanak, így voltaképpen a jelen monográfia próbálja meg először a vizsgálódást a szabadságharc egész időszakára kiterjesztve

annak gazdasági életét részletesen feltérképezni.

A kora újkorban a feudális abszolutista államstruktúra kiépülése a gazdasági tevékenység irányítását végző hivatalokra egyre nagyobb feladatokat rótt. Különösen háborúk idején vált szükségessé, hogy hatékony működésükkel az államháztartás jövedelmeit a hadsereg ellátására tudják összpontosítani. Az állandó hadseregek megjelenésével a gazdasági élet fejlettsége egyébként is egyre szorosabb kapcsolatba került a katonai-hatalmi potenciállal. Noha Rákóczi az állandó hadsereg megteremtését célzó törekvéseit nem kísérte szerencse, nem kétséges, hogy a kuruc állam teljesítőképességét is döntően meghatározta gazdasági szervezettsége.

Mivel Habsburg–Magyarország és Erdély egyetlen legális gazdaságirányító hivatala sem csatlakozott a felkeléshez, Rákóczi az intézményes folytonosság nélkül kellett kormányzatát kiépítenie. A könyv II. fejezete ezt elemzi. Szól az apparátus kiépítésének első szakaszáról (1703 nyaratól 1705 végéig), a Gazdasági Tanács (Consilium Oeconomicum) létrehozásáról, tevékenységének jellemzőiről, valamint azokról az intézményekről, amelyeket a fejedelem a Gazdasági Tanácstól függetlenül működtetett, illetve amelyek a kuruc állam bázisterületén kívül eső területek gazdasági szervezését végezték (Dunántúli Oeconomicális Deputáció, Erdélyi kormányzata). A szerző talán Erdély esetében volt a legkönnyebb helyzetben, hiszen Trócsányi Zsolt kutatásai lényegében már tisztázták a Rákóczi-kor kormányzatának minden fontosabb kérdését. A többi esetben azonban a hivatalok létrejöttének, szervezetének és működésének körülményei néhol még ma is homályosak. Az Udvari Gazdasági Tanács (Consilium Oeconomicum Aulicum)

rövid időszakra, 1710 tavaszától 1711 elejéig terjedő tevékenységéről kevés adat maradt fenn, a Consilium Oeconomicum és a mintaképének tekintett szepesi kamara összefüggéseinek feltárása pedig még megoldandó feladat. Külön kiemelés érdemel az apparátus politikai jellegéről szóló rövid áttekintés, amely Rákóczi államszervező koncepcióját illetően is új adalékkal szolgál. Rámutat, hogy a gazdaságszervezés a kuruc állam jellegének, ebből adódóan a fejedelmi hatalom és a rendi törekvések közötti küzdelemnek a függvénye, s ennek során Rákóczi a felkelést kiváltó sérelmekre tekintettel nem törekedett a centralizáció következetes érvényesítésére. A gazdasági ügyek irányítása sem Magyarországon, sem az Erdélyi Fejedelemségben nem lépte túl a rendi érdekek kereteit, s ez hatékonyságán is megmutatkozott.

Nem kevés gondot okozott a másfél évszázados török uralom alatt elpusztult, ipari és polgári fejlődésében elmaradt országnak a hadellátás megszervezése sem (III. fejezet). Gyakorlatilag minden társadalmi és gazdasági erőtartalmat mozgósítani kellett, hogy a kuruc hadat, amely hosszú idő óta az első folyamatosan fegyverben tartott tömeghadsereg volt, megfelelően felszereljék és ellássák. Bár e hadsereg létszámát még hozzávetőleges pontossággal is nehéz meghatározni (a szerző is kételkedik abban, hogy az a szabadságharc egésze alatt valaha is több lett volna százezer főnél), bizonyos, hogy ellátása még rövid távon is meghaladta az ország teherbíró képességét. Nem véletlen, hogy a hadtápszervezet egyes szektorai – fegyverzet és ruházat – szoros kapcsolatban álltak a külkereskedelemmel. Kétségtelen az is, hogy Rákóczi és munkatársai (Lónyai Ferenc, Sréter János, Lányi Pál stb.) ha nem is útmutató példák és elméleti megalapozás (főként Zrínyi Miklós hadtudományi munkái) nélkül, mégis szinte a semmiből állították fel a hadellátás apparátusát. Így fel kellett használniuk a már meglévő szervezeteket, elsősorban a nemesi vármegyéket, városi közösségeket is. Ezek beépítése aztán befolyásolta a működés hatékonyságát, és

hozzájárult ahhoz, hogy a hadtápszervezet sem sikerült a centralizáció elvei szerint felépíteni. A kezdeti időszak (1703–1704) anarchikus, spontán módon megvalósított hadellátását ugyan minden ágazatban felváltották az intézményes keretek, egy központi hivatal által irányított szigorúan hierarchikus rendszer helyett mégis egymástól jórészt független intézmények laza konglomerátuma alakult ki. Az 1704 végén létrehozott Hadi Commissáriátus gyakorlatilag csak az élelmezést felügyelte, mellette pedig végig ott voltak a különböző területi, illetve szakigazgatási jellegű hivatalok. A szervezett hadellátás mellett ugyanakkor a háború egész ideje alatt éltek a primitívebb, szabályozatlan hadellátási formák is, amelyek sok lehetőséget adtak a visszaélésekre, zsákmányolásra. Mindezek alapján Bánkúti jogosan figyelmeztet arra, hogy a hadtápszervezése politikai jelentőséggel is bírt. A hadművelleti és a hadellátási terület egybeesése ugyanis alapvetően befolyásolta a katonaság és az annak utánpótlására hivatott lakosság (főként parasztság) viszonyát. Az is joggal elmondható, hogy a hadtápmunka minden fogyatékoságával együtt döntően hozzájárult ahhoz, hogy a kuruc csapatok nyolc éven át harcképesek voltak. Ez az eredmény főként akkor kap különös jelentőséget, ha tudjuk: a nemesség, amelynek tagjaiból verbuválódott az apparátus személyzete, immár évszázados hagyományaiából adódóan magához méltatlan tevékenységi formának tartotta a gazdaságirányítást, s a kuruc hadsereg tisztikarában is sokan vallották Bercsényivel együtt: „Ez az volentér-lélektől származott magyar soha bizony nem szegezi az hópénhez s Edictumhoz az maga kedvit.”

A modern hadsereget építeni szándékozó, önálló diplomáciát és államapparátust szervező, irányító Rákóczinak komoly problémát jelentett az ország leromlott pénzügyi helyzete is (IV. fejezet). A XVII–XVIII. század fordulójának Európáját méltán nevezik olyan kornak, amely örökösen a fizetőeszköz hiányával küzdött, Magyarországon pedig immár

több évszázados sajátosság volt az állandó pénzihiány. Ezt a visszafoglaló háború (1683–1699) és a Habsburg abszolútizmus adópolitikája katasztrófálissá növelte. Bánkúti Imre elemzése meggyőzően bizonyítja, hogy ebben a helyzetben a felkelés vezetői sem voltak képesek arra, hogy az ország gazdasági teljesítőképességének alacsony szintje és a kuruc háború által támasztott magas igények közötti ellentétet feloldják. Nem segített ebben a rendszertelenül érkező és összességében nem túl jelentős francia pénzsegély, bár az első évben kétségtelenül az egyedül számottevő pénzforrása volt Rákóczi mozgalmának. De a különböző, zömmel az ország főuraitól, városaitól, egyházi szervezeteitől és csak elenyésző hányadában külföldről származó kölcsönök, valamint a fiskális jövedelmek sem fedezték a formálódó kuruc állam kiadásait. Az átmeneti időre szánt s korlátozott szerepre tervezett rézpénzkibocsátás szintén nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Igaz, hogy 1703–4-ben részben még fedezte a hadsereg zsoldját, 1705 végétől azonban már csak adminisztratív intézkedésekkel lehetett a forgalmát fenntartani, és ezzel több politikai-gazdasági kárt okozott, mint amennyi hasznot hajtott. A trencsényi csatavesztés után pedig a nemesfémpénz-veréssel együtt a rézpénz kibocsátása is abbamaradt. E pénzbevételi lehetőségekkel Rákóczi a rendszeres adózás bevezetését próbálta meg elkerülni, hiszen a felkelés kitörésének egyik fő oka éppen az aránytalanul magas adóteher volt. 1706 végén aztán a fejedelem is rákényszerült az adókivetésre (bár a parasztságot, nemesseget és a polgárokat már 1703-tól terheltek különböző – részben pénzbeli – adók), az ónodi országgyűlésen pedig egészen új alapokra helyezte a magyarországi adórendszert, amikor először érvényesítette, ha csak a törvény szövegében is, a köteherhivatal és a jövedelemadó elvét. Átgondolt pénzügyi politikáról mindazonáltal nem lehetett szó. Legfeljebb a háború folytatásának biztosításához föltétlenül szükséges anyagi fedezet gyors előteremtésének szándékáról.

A kuruc állam adó- és pénzügyei átkentésének nagy érdeme, hogy a kérdéskör valamennyi társadalmi, gazdasági és politikai vonatkozását felvázolja, rámutatva arra, hogy Rákóczi Ferenc szinte a lehetetlenre vállalkozott, amikor a rendi-függetlenségi háború keretében a parasztság adócsökkentésre irányuló vágyát és a nemesség adómentességét megőrizni óhajtó törekvését akarta összeegyeztetni a kuruc állam kialakításának, valamint a tartós hadviselésnek nagy anyagi szükségleteivel. S mindezt a XVIII. század eleji Magyarország viszonyai között.

E viszonyok elemzésekor abból a közismert tényből kell kiindulnunk, hogy a Rákóczi-kori Magyarország népességének túlnyomó többsége agrártevékenységet végzett. A mezőgazdaság szabadságharc alatti helyzetével azonban nem foglalkozik Bánkúti. Könyvének zárófejezetei (V., VI., VII. fej.) a bányászat, ipar és kereskedelem helyzetének elemzését végzik el. Valamennyi gazdasági ágazat alapfunkciója természetesen a kuruc hadsereg ellátásának biztosítása volt, ám ennek jóformán egyik sem tudott maradéktalanul megfelelni. A bányászat produktumai még a ráfordított költségeket sem mindig fedezték, pedig Rákóczi és közvetlen munkatársai nagy gonddal törekedtek a bányatermelés szerveztségének és termelékenységének fokozására. Szándékuk az állandó hadiállapot, a rézpénz gyors inflálódása, a rendi-nemesi szemlélet negatív következményei, valamint a gazdaság egészére jellemző tőkehiány miatt nem lehetett sikeres. 1706-tól fokozatosan rákényszerültek a hadigazdálkodás bevezetésére, ami rövid időn belül elsorvasztotta a bányászemek termelését, illetve olyan reakciókat váltott ki (feketepiac, árdrágítás, csempészet, stb.), amelyekből a kuruc állam képtelen volt bevételeit növelni, és amelyek gátolták a belső, valamint a külső áruforgalmat is.

Természetes, hogy a fejlődésében már régóta stagnáló magyarországi ipar is képtelen volt megfelelni a háborús konjunktúra kihívásának. Pedig Nyugat-

Európában éppen a hadsereg ellátását biztosító felszerelés, ruházat, fegyverzet előállítására jelentett döntő lökést a tőkés termelési mód kibontakozásában. A céhes keretek között dolgozó hazai ipar számára a XVIII. század elején mindez nem adott ekkora lehetőséget. Hiszen az iparfejlesztéshez nem elegendő a konjunktúra, annak eredményességéhez meghatározott feltételek szükségesek (elméleti ismeretek, szakképzett mesterek és munkások). Ezek azonban zömmel hiányoztak. Így nem is került sor átgondolt iparfejlesztési tervek kidolgozására, illetve bevezetésére, noha – amint Bánkúti az újabb kutatások eredményeit hangsúlyozva megjegyzi – Rákóczi éppen a legfontosabb pénzügyi, külkereskedelmi döntéseiben Becher, Hörnigk és Schröder, a bécsi kameralisták útmutatásai szerint járt el.

A belső anyagi bázis elégtelensége a kuruc államot törvényszerűen arra kényszerítette, hogy a hadellátás nyomasztó gondjain a külkereskedelem révén próbáljon meg enyhíteni. Ha a XVIII. század eleji belső forgalomról alapkutatások hiányában nem is lehetett részletes képet felrajzolni, annál több adat áll rendelkezésre a felkelés külkereskedelmének irányairól, volumenéről, jellegéről. Fontos megállapítása a szerzőnek, hogy a Magyarországra nézve kedvezőtlen cserearányok, a tőke, a hitelképes polgárok szinte teljes hiánya miatt a külkereskedelem lebonyolításának jószerint kizárólagos formája a cserekereskedelem lett. Ez pedig éppen úgy kiszívta a mégoly csekély mennyiségű nemesfémpénzt és nyersterméket az országból, mint a XVII. század végi bécsi adórendszer.

Bánkúti Imre az államháztartás bevételei szempontjából kevésbé számottevő, de a külkereskedelem szabályozására és ellenőrzésére kiválóan alkalmas har-

mincadok szerepét vizsgálja könyvének utolsó alfejezetében.

Ismertetésünk végén nem mondhatunk le arról, hogy néhány, a szabadságharc általános történetét, illetve a monográfiát érintő záró megjegyzést tegyünk. A függetlenségi harc gazdasági szempontú megközelítése önkéntelenül is módot kínál arra, hogy a Rákóczi-felkelés célkitűzése (önálló állam felépítése) és ennek lehetőségei közötti összefüggések egyik szálát megvilágítsa. Számunkra ennek alapján úgy tűnik, hogy minden, egyébként tiszteletet parancsoló erőfeszítés ellenére a magyar függetlenség háború útján való sikeres megvalósításának hiányoztak a belső alapjai. Azt pedig maga a szerző fogalmazta meg „illúziókat szétromboló őszinteséggel”, hogy 1711-re e nagyformátumú kísérlet gazdaságilag teljesen összeomlott, a háború folytatásának – de „vontatásának” is – belső forrásai már nem voltak.

Ami a monográfiára vonatkozó megjegyzést illeti; egyrészt sajnálatos, hogy egy idestova húsz éve elkészült munka (a Szerző kandidátusi értekezése, amelyre már 1980-ban is úgy hivatkozott, mint hamarosan megjelenő műre) csak most látott napvilágot, másrészt megnyugtató és örömteli, hogy abba az újabb – bár meglehetősen szerény – eredményeket is sikerült beépíteni. Így válhatott ez a könyv kuruckori gazdaságtörténetünk kiemelkedő teljesítményévé. Az adatgazdag, a Rákóczi-kor szinte valamennyi nevezetesebb szereplőjét felvonultató monográfia használatát lényegesen megkönnyítené egy személynévmutató és egy tárgymutató, aminek hiánya már csak azért is feltűnő, mert az utóbbira a szerző egyik jegyzetében maga is hivatkozik.

Lele József